

MAHSULOT TANNARXINI HISOBLASH USULLARNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Djumanov Saitmurod Alibekovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Moliyaviy hisob va hisobot” PhD kafedrası, dotsent

Annotatsiya

Mazkur maqolada mahsulot tannarxini hisoblash usullarini takomillashtirish masalalari milliy amaliyot va xalqaro tajribalar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda to‘liq tannarx, Direkt-kosting va ABC usullarining mohiyati, ularning xarajatlarni tasniflash va taqsimlashdagi imkoniyatlari hamda korxonalar moliyaviy barqarorligiga ta’siri ilmiy jihatdan baholandi. Shu bilan birga, raqamli axborot tizimlaridan foydalanish, ichki nazoratni kuchaytirish va hisob siyosatlarini aniqlash orqali tannarx hisobini modernizatsiya qilishning amaliy yo‘nalishlari asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: mahsulot tannarxi, boshqaruv hisobi, to‘liq tannarx, marjinal tannarx, Direkt-kosting, ABC usuli, xarajatlar tasnifi, xarajatlarni taqsimlash, moliyaviy barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация

В данной статье проанализированы вопросы совершенствования методов расчёта себестоимости продукции на основе национальной практики и международного опыта. В исследовании научно обоснована сущность методов полной себестоимости, директ-костинг и ABC, их возможности в классификации и распределении затрат, а также влияние на финансовую устойчивость предприятий. Кроме того, представлены практические направления модернизации расчёта себестоимости за счёт использования цифровых информационных систем, усиления внутреннего контроля и уточнения учётной политики.

Ключевые слова: себестоимость продукции, управленческий учёт, полная себестоимость, маргинальная себестоимость, директ-костинг, метод ABC, классификация затрат, распределение затрат, финансовая устойчивость, экономическая эффективность.

Abstract

This article analyzes the issues of improving product cost calculation methods based on national practices and international experience. The study scientifically evaluates the essence of full cost, direct costing, and ABC methods, their capabilities in cost classification and allocation, and their impact on the financial stability of enterprises. Additionally, practical directions for modernizing cost accounting through the use of digital information systems, strengthening internal control, and refining accounting policies are substantiated.

Keywords: product cost, management accounting, full cost, marginal cost, direct costing, ABC method, cost classification, cost allocation, financial stability, economic efficiency.

KIRISH

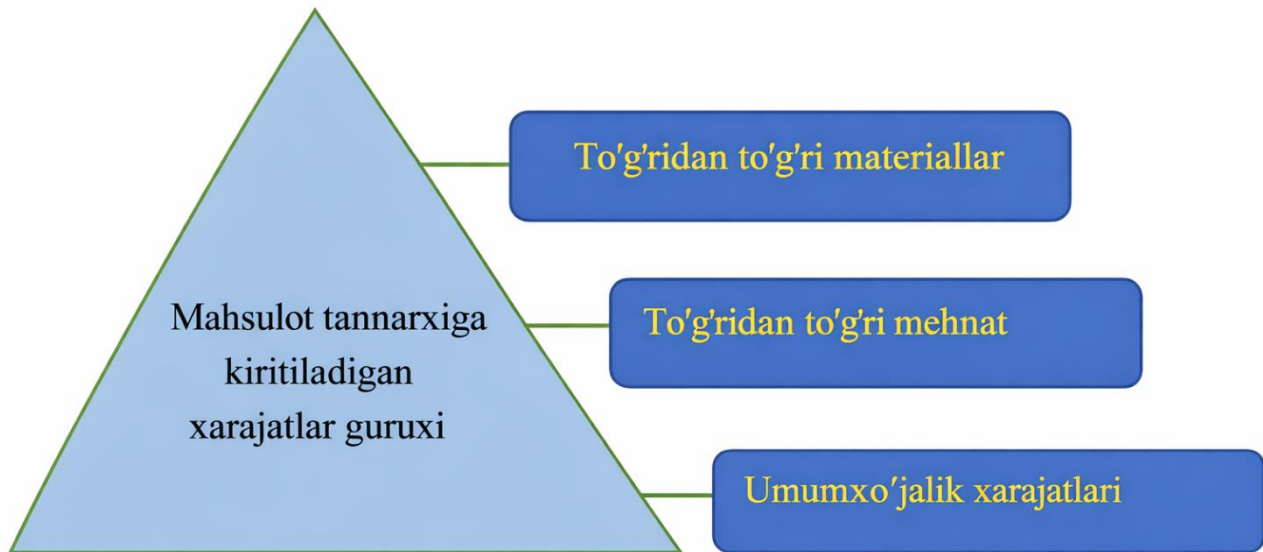
Mahsulot tannarxi korxonada faoliyatining muhim ko'rsatkichidir. Xarajatlarni hisoblash va taqsimlash usulini tanlash boshqaruv qarorlarini to'g'ri qabul qilishning asosiy omillaridan biri bolishi mumkin. Kalkulyatsiya — mahsulot birligi yoki birliklari guruhini ishlab chiqarish yoki ishlab chiqarishning ayrim turlari uchun xarajatlarni qiymat (pul) ko'rinishida aniqlash. U obyekt yoki mahsulotning haqiqiy yoki rejalashtirilgan tannarxini aniqlash imkonini beradi va ularni baholash uchun asos bo'ladi. O'zbekistonda mahsulot tannarxini hisoblashda qo'llanilayotgan usullar, asosan, milliy buxgalteriya standartlariga tayanadi. Shunga qaramay, ayrim hollarda bu usullar bozor sharoitlarining dinamik o'zgarishi, ishlab chiqarish texnologiyalarining murakkablashuvi va qator tashkiliy omillarga to'liq javob bermasligi mumkin. Bu esa xarajatlar hisobining aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, umumiy iqtisodiy samaradorlikni pasaytiradi va korxonalarining raqobatdosh pozitsiyasini cheklaydi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida ta'kidlaganidek, "Jahon miqyosida raqobat tobora kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda faqat yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqaradigan davlatlarga dunyo bozorida o'z o'rniga ega bo'lmoqda. Shuning uchun iqtisodiyotning barcha sohalarida yuqori samaradorlikka erishish — kelgusida islohotlarimizning bosh mezoni bo'lishi shart." Ilg'or xalqaro tajribani hisobga olgan holda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini va mazkur sohada kadrlar tayyorlashning zamonaviy usullarini bosqichma-bosqich joriy etish chora-tadbirlari ishlab chiqildi [3]. Shu munosabat bilan bugungi kunda mamlakatimiz amaliyotida nisbatan yaqinda paydo bo'lgan, ammo rivojlangan bozor munosabatlariga ega davlatlarda samarali shakllantirilgan boshqaruv hisobi dolzarb hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, maqola doirasida tannarxni hisoblash usullarini zamonaviy xalqaro talablar asosida qayta ko'rib chiqish, ularni milliy ishlab chiqarish tizimiga maqbul tarzda integratsiya qilish masalalari ko'riladi. Qisqacha qilib aytganda, tannarx hisobini takomillashtirish, milliy va xorijiy tajribalarni o'zaro muvofiqlashtirish orqali ko'p qirrali iqtisodiy jarayonlar sharoitida korxonalarining moliyaviy barqarorligi va faoliyat samaradorligini ta'minlash muhim vazifa hisoblanadi.

Tahlillar va amaliy izlanishlar natijalari, mamlakatimizda tannarx hisobini takomillashtirishga qaratilgan yangi mexanizm va yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga, xorijiy amaliyotdan olingan ilg'or yechimlarning maqbul qo'llanilishi milliy hisoblash tizimining samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

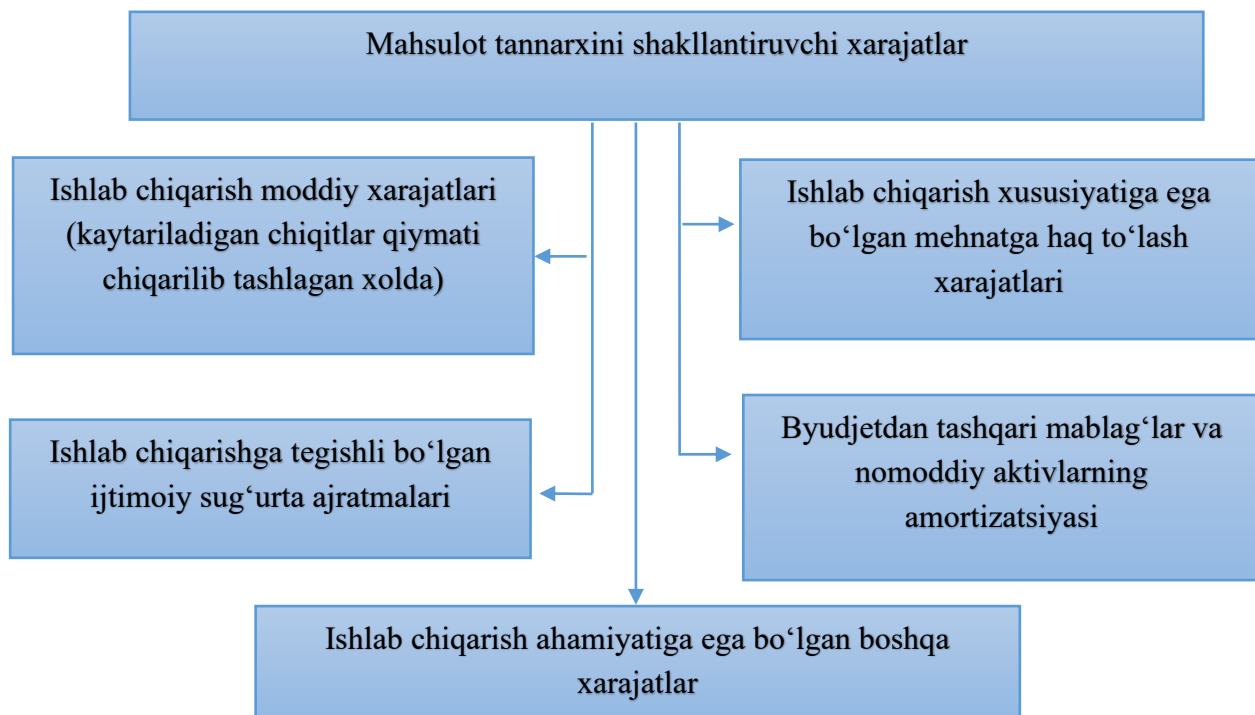
ADABIYOTLAR SHARHI

Mahsulot tannarxini hisoblashning turli usullari haqidagi tadqiqotlar va ilmiy adabiyotlar sohadagi eng muhim va e'tiborli konsepsiyalarni tavsiflab, ishlab chiqarish jarayonlarining moliyaviy samaradorligini oshirish uchun metodologik asoslarni taqdim etadi. Mahsulot tannarxini aniq va ishonchli hisoblash, tashkilotning iqtisodiy rivojlanishi, foyda va zararlarini aniq prognozlash, narx belgilash, ishlab chiqarishning qo'shimcha xarajatlarini va natijalarini aniqlashda ahamiyatli rol o'ynaydi.

1-rasm. Mahsulot tannarxi xarajatlarning turlari¹

Shunday qilib, bu maqolada tannarxni hisoblash usullarini takomillashtirishning zamonaviy tendensiyalari va u bilan bog'liq bo'lgan nazariy va amaliy tadqiqotlar ko'rib chiqiladi.

2-rasm. Mahsulot (ish xizmat)lar ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar [2].

O'zbekistonda mahsulot tannarxini hisoblash amaliyoti uzoq yillar davomida an'anaviy — oddiy, me'yoriy, buyurtmali va jarayonli usullar asosida shakllanib

¹ Muallif ishlanmasi

kelgan. Shu bilan birga, keyingi yillarda iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqqan qator zamonaviy yondashuvlar ham amaliyotga kirib kelmoqda. Xususan, to'liq tannarx usulida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning barchasi mahsulot tannarxi tarkibiga kiritilib, u ko'plab tarmoqlarda keng qo'llanib kelinmoqda. Shuningdek, Direkt-kosting (marjinal tannarx) usuli faqat o'zgaruvchan xarajatlarni hisobga olishga tayanadi va har bir mahsulot birligining rentabelligini aniq baholash imkonini beradi. Mamlakatimiz iqtisodchi olimi professor B.Xasanov o'z tadqiqotlarida "Direkt-kosting usulining bozor sharoitiga mosligini, shuningdek, unga asoslangan hisoblash tizimining ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilishgan"[4]. Ular o'zgaruvchan xarajatlar va doimiy xarajatlar o'rtasidagi aniqlikni ta'minlash orqali, uskunalarni boshqarish va strategik qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlashgan.

Shu bilan birga, O'zbekistondagi hisoblash usullari mahalliy sharoitga moslashtirilgan, lekin bu tizimlar keyingilarda amalga oshiriladigan islohotlarga moslashuvchanlikni talab qilmoqda. Masalan, mahalliy olim B.Maxsudov o'z tadqiqotlarida, "milliy buxgalteriya hisobining global standartlar bilan integratsiyalashuvi va xorijiy usullardan foydalanish zarurligini ta'kidlashgan. Ular, shuningdek, mahsulot tannarxini hisoblashda standart-kosting usullarini jalb qilish orqali, ishlab chiqarishning har bir bosqichi uchun qo'shimcha ma'lumotlar olish mumkinligini" [5] ko'rsatganlar.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida esa mahsulot tannarxi hisobining o'ziga xos jihatlari ko'plab mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, A.Avloqulov va hammualliflar tomonidan sanoat korxonalarida xarajatlar tarkibini optimallashtirish, boshqaruv hisobi elementlarini joriy etish va ichki nazoratni kuchaytirish zarurati asoslab berilgan [6].

Xorijiy adabiyotlarda ham mahsulot tannarxini hisoblash usullari, eng avvalo, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va foyda keltirishga yo'naltirilgan. Xorijlik iqtisodchi olim R.S.Kaplan va R.Cooper o'sha vaqtda tannarxni hisoblashning ABC (Activity-Based Costing) usulini tahlil qilishgan. Bu usulda, xarajatlar ishlab chiqarishning aniq faoliyatlariga mos ravishda taqsimlanadi va natijada mahsulotning aniq tannarxi hisoblanadi. Bu usulni ishlab chiqarishning har bir bosqichini aniq belgilangan faoliyatlar orqali tartibga solish va xarajatlarni to'g'ri taqsimlash uchun muhim deb hisoblaganlar [7].

Xorijlik olim M.A.Smith o'z tadqiqotlarida Direkt-kosting usulini modifikatsiya qilishga, ya'ni doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning har bir turi bo'yicha aniq to'g'rilikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, ushbu usul, faqat darajadagi yoki hajmdagi o'zgarishlar uchun emas, balki vaqt o'tgan sari olib boriladigan prognozlar uchun ham qo'llanilishi kerak [8].

Tadqiqotning shunday natijalari ko'rsatishicha, O'zbekistonda mahsulot tannarxini hisoblash usullarini takomillashtirish bo'yicha xorijiy va mahalliy tajribalarni integratsiyalash muhim ahamiyatga ega. Standart-kosting, Direkt-kosting va ABC usullari har bir ishlab chiqarish tarmog'ida samaradorlikni oshirish uchun qulaydir. Shu bilan birga, O'zbekistondagi shart-sharoitlarga moslashtirish va amaliy

tajribalarga asoslanib, mahsulot tannarxini hisoblashning samarali tizimini yaratish zarur.

METODOLOGIYA

Tadqiqot mahsulot tannarxini hisoblash usullarini buxgalteriya hisobi tizimi doirasida takomillashtirishga qaratilgan. Metodologiyada xarajatlarni tasniflash, taqsimlash va ularning hisobda aks ettirilish mexanizmi o'rganilib, amaliyotda tannarx hisobini optimallashtirish uchun eng maqbul buxgalteriya yondashuvlari aniqlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mahsulot tannarxini hisoblash usullari, har qanday korxonaning iqtisodiy faoliyatida muhim rol o'ynaydi, chunki ular mahsulotlarning qiymatini aniqlash va ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Mahsulot tannarxini hisoblashda qo'llaniladigan turli usullar har biri o'zining aniq maqsadiga va afzalliklariga ega bo'lgan amaliyotga yordam beradi. Shuningdek, ularning har biri o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarni hisoblashda va ularni ishlab chiqarish jarayonida taqsimlashda turlicha ta'sir ko'rsatadi. Ushbu bo'limda har bir usulning samaradorligi, ularning ikkala turdagi xarajatlarga ta'siri va iqtisodiy natijalarga bog'liqlik masalalari tahlil qilinadi.

To'liq tannarx usuli, mahsulotning umumiy tannarxini hisoblashda ham o'zgaruvchan, ham doimiy xarajatlarni hisobga oladi. Ushbu usul har bir mahsulotga doir barcha xarajatlarni aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, kompaniyaning moliyaviy natijalarini umumlashtirib, ishlab chiqarish va tarmoqlarda qandaydir zararlar yoki o'rtacha foyda beradigan mahsulotlarni to'g'ri aniqlashga yordam beradi.

To'liq tannarx usulining afzalligi shundaki, u korxonalariga har bir mahsulotga ketgan barcha xarajatlarni to'liq hisoblash imkonini beradi. Bu usul ayniqsa katta korxonalar va ommaviy ishlab chiqarish uchun muvofiq, chunki u mahsulotning to'liq qiymatini aniqlashga yordam beradi. Biroq, bu usulning asosiy kamchiligi shundaki, doimiy xarajatlarni taqsimlashda aniqlik yo'qolishi va natijada hisoblash murakkablashishi mumkin.

Marjinal tannarx usuli, faqat o'zgaruvchan xarajatlarni hisobga oladi, bu usul mahsulotlarning rentabelligini aniqlashga yordam beradi. Ushbu usulning maqsadi mahsulotning qiymatini aniqlashda doimiy xarajatlarni nazardan chiqarish va faqat joriy o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha baholashdir.

Marjinal tannarx usuli kichik va o'rta korxonalar uchun juda samarali, chunki u asosiy e'tiborni faqat amaliy xarajatlarga qaratdi. Bu usul shunga ko'ra, ishlab chiqarish samaradorligini va resurslarning samarali taqsimlanishini tahlil qilishda mufassallikni ta'minlaydi. Ammo, doimiy xarajatlarni hisobga olishning yo'qligi, uzoq muddatli strategik qarorlarni qabul qilishda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

ABC usuli, xarajatlarni faoliyatlarga yoki ish jarayonlariga asosan taqsimlashga yo'naltirilgan. Ushbu usulda har bir faoliyat uchun maxsus xarajatlar belgilanadi, va bu xarajatlar belgilangan faoliyatlarga aniq taqsimlanadi. ABC usuli ishlab chiqarishdagi xarajatlarni to'liq tahlil qilish imkonini beradi, ayniqsa, har bir ish jarayonidagi aniq faoliyatlarni va ularga bog'liq xarajatlarni hisoblashda foydalaniladi.

ABC usuli katta korxonalar va yoki ko'p qirrali ishlab chiqarishga ega tashkilotlar uchun juda qulay. Bu usul, har bir faoliyatga aniq xarajatlarni taqsimlash orqali ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichidagi xarajatlarni to'g'ri hisoblash imkonini beradi. Ammo, uning asosiy kamchiligi shundaki, o'rta va kichik korxonalarda undan foydalanish uchun yuqori xarajatlar talab etilishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, har bir usulning o'ziga xos imkoniyatlari va chegaralari mavjud. To'liq tannarx usuli katta ishlab chiqarishlarda va ommaviy mahsulotlar uchun samarali bo'lishi mumkin, chunki u barcha xarajatlarni aniqlashga yordam beradi. Marjinal tannarx usuli kichik va o'rta korxonalar uchun samaralidir, chunki u joriy xarajatlarni aniqlashda foyda keltiradi. ABC usuli esa ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichida aniq ma'lumotlarni taqsimlashga yordam beradi, ammo undan foydalanish murakkab va qimmat bo'lishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot tannarxini aniq va ishonchli hisoblash moliyaviy boshqaruv, narx siyosatini shakllantirish hamda strategik qarorlarni asoslashda hal qiluvchi o'rin tutadi. Olib borilgan tahlillar tannarx hisoblash usullarining samaradorligi korxonaga o'lchami, texnologiya darajasi va bozor muhitiga qarab farqlanishini ko'rsatadi. Shu sababli yagona universal yondashuvdan ko'ra, mavjud shart-sharoitlarga mos keluvchi kompleks yechimlarni qo'llash maqbul hisoblanadi. To'liq tannarx usuli barcha xarajat turlarini qamrab olgan holda moliyaviy natijalarni keng qamrovda aks ettirsada, doimiy xarajatlarni taqsimlashda yuzaga keladigan murakkabliklar hisob aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Direkt-kosting usuli o'zgaruvchan xarajatlar va har bir mahsulot birligidan olinadigan foydani tezkor baholash imkonini beradi, ammo uzoq muddatli rejalashtirishda doimiy xarajatlarni e'tibordan chetda qoldirish xavfini keltirib chiqaradi. ABC usuli esa xarajatlarni faoliyatlar darajasida aniq taqsimlab, samarasizlik manbalarini ochib berishga xizmat qiladi, biroq uni joriy etish katta resurs va yuqori malaka talab etadi.

Umumiy natijalardan kelib chiqib, O'zbekiston sharoitida tannarx hisobini takomillashtirish milliy me'yorlar va xalqaro tajribalarni uyg'unlashtirgan holda amalga oshirilishi zarur. Bu jarayonda raqamli axborot tizimlaridan samarali foydalanish, xarajatlarni tasniflash va taqsimlash mezonlarini aniq belgilash, shuningdek, ichki nazorat tizimlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada xarajatlar shaffofligi oshadi, boshqaruv qarorlari yanada asosli bo'ladi va korxonalarining raqobatbardoshligi mustahkamlanadi. Qisqacha aytganda, tannarx hisoblash usullarini yangilash barqaror ishlab chiqarishni ta'minlash, moliyaviy tavakkalchilikni kamaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Milliy amaliyot bilan uyg'un holda to'liq tannarx, marjinal va ABC usullarini oqilona qo'llash esa korxonalar uchun moslashuvchan va ishonchli hisob tizimini shakllantirishning eng maqbul yo'li sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi 2016-yil 13-aprel O'RQ-404-son "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni, <https://lex.uz/ru/docs/-2931253>

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevral 54 sonli qarori bilan tasdiqlangan “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. <https://lex.uz/uz/docs/-264422>

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning. 2026-yil 26-dekabr Oliy majlisga Murojaatnomasi. <https://president.uz/oz/lists/view/8834>

4. Xasanov B. “Boshqaruv hisobi”: nazariya va uslubiyot. — Toshkent: Moliya nashriyoti, 2003.

5. Maxsudov B. “Ishlab chiqarishda tannarxni hisoblash: to‘liq va marjinal usullar.” Toshkent: “Markaziy Osiyo” nashriyoti, 2017.

6. Avloqulov A. va boshqalar. Mahsulot tannarxini shakllantirishda boshqaruv hisobi instrumentlari. — Toshkent, 2020.

7. Kaplan, R. S., & Cooper, R. “Cost & Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance.” Harvard Business School Press, 1998.

8. Smith, M. A. “Cost Management: Accounting and Control.” South-Western College Pub, 2005.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:	Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Ingliz tili muharriri:	Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Rus tili muharriri:	Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Musahhih:	Karimova Shirin Zoxid qizi
Sahifalovchi va dizaynerlar:	Sadikov Shoxrux Shuxratovich Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2025-yil, dekabr, 12-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. ГОСТ 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlararo standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**